

ЮВІЛЕЙНІ ДАТИ

(До 115-річчя О.К. Каптаренко-Чорноусової, 105-річчя І.М. Ямниченка, 90-річчя Д.Є. Макаренка та 65-річчя відділу стратиграфії і палеонтології мезозойських відкладів Інституту геологічних наук НАН України)

К.В. Дикань

Вітчизняну палеонтологію та біостратиграфію, Інститут геологічних наук (ІГН) НАН України, не кажучи вже про відділ стратиграфії та палеонтології мезозойських відкладів ІГН, неможливо уявити без імен О.К. Каптаренко-Чорноусової (21(08).05.1899–24.06.1984), І.М. Ямниченка (31.08.1909–20.01.2001), Д.Є. Макаренка (06.11.1925–31.12.2008) – учених, які уособлюють дослідження відкладів, сформованих ерою середнього життя, та впродовж майже півстоліття (з 1950 до 1996 р.) керували відділом мезозою.

Хоча лише О.К. Каптаренко-Чорноусова є ровесницею буремного ХХ ст., проте в житті всіх трьох науковців віддзеркалено його здобутки й криваві спалахи. Нинішній і наступний роки – ювілейні для цих видатних учених. Варто зазначити, що й самому відділу мезозою ІГН НАН України виповниться 65.

Ольга Костянтинівна народилася в учительській родині (с. Іванівка, наразі – Нова Іванівка, Арцизького району Одеської області), отримала гімназичну освіту, у 1915 р. почала «доросле життя» як педагог. У 1919 р. вступила на природниче відділення фізико-математичного відділення щойно започаткованого Кам'янець-Подільського університету, проте закінчувала вже Інститут народної освіти у 1923 р. Працюю продовжила вчителькою-вихователькою підлітків у м. Біла Церква за місцем роботи чоловіка. Вже наступного року вступила до аспірантури, започаткованої П.А. Тутковським при науково-дослідній кафедрі геології Української академії наук. Він же був її науковим керівником. По закінченні аспірантури (1928) обійняла посаду наукового спів-

робітника відділу палеонтології та стратиграфії Українського науково-дослідного геологічного інституту (наразі – ІГН НАН України). Перша її наукова праця побачила світ у 1925 р.

Як різнобічний учений Ольга Костянтинівна вивчає четвертинні відклади, загальну геологію, картує ґрунти, досліджує стратиграфію, мікропалеонтологію та палеогеографію мезокайнозою. Одна з перших звертає увагу на безскелетних медузоїдів басейну р. Дністер (нині це опорний розріз венду не лише Поділля, а й усієї Східноєвропейської платформи). У 1939 р. захистила кандидатську дисертацію, присвячену четвертинним відкладам. Під час війни займалася пошуками мінерально-сировинних ресурсів у Башкирії.

У 1952 р. О.К. Каптаренко-Чорноусова захищає докторську дисертацію «Київський ярус і елементи його палеогеографії», в якій доводить пізньоеоценовий вік мандриківських верств, належність нижньої частини мергелів київської світи до середнього еоцену, характеризує палеогеографічні умови накопичення київської та харківської світ, а також очолює лабораторію мікрофауни мезокайнозою.

Невдовзі лабораторія переростає у відділ геології мезозойських відкладів ІГН, яким Ольга Костянтинівна керувала з 1950 до 1970 р. Саме в цей час закладаються підвалини вивчення стратиграфії та фауни мезозою України, розробляється стратегія комплексного дослідження відкладів із урахуванням відомостей про всі групи макро- і мікрофауни. Під її керівництвом розпочинається створення перших сучасних схем біостратиграфії мезозою України, придатних

для великомасштабного картування і пошуків перспективних на вуглеводні геологічних структур.

Важко уявити мікропалеонтологію мезозою без її фундаментальних праць – «Форамініфери юрських відкладів Дніпровсько-Донецької западини» (1959), «Юрські лягеніди північно-східної частини Української РСР» (1960), «Лентікуліни юрських відкладів Дніпровсько-Донецької западини та окраїн Донбасу» (1961), «Форамініфери нижньо-крейдових відкладів Дніпровсько-Донецької западини» (1967), а також палеонтологічного довідника «Форамініфери мела України» (1979), присвяченого опису 620 видів форамініфер. Загалом вона автор і співавтор понад 130 публікацій, включаючи 18 монографій.

О.К. Каптаренко-Чорноусова була членом юрської та крейдової комісії МСК СРСР і РМСК України, членом комісії з мікропалеонтології при Відділенні геолого-географічних наук АН СРСР. Вона створила школу мікропалеонтології, виховала численну групу кандидатів і докторів наук.

Іван Мусійович Ямниченко походить із польської бідняцької родини (с. Решетилівка Полтавської області), рано залишився без батьків, мусив опікуватися й молодшим братом. Обравши шлях геолога, здобув освіту в Київському гірничо-геологічному інституті (1935), який упродовж його навчання декілька разів реорганізовувався. Як геолог Українського науково-дослідного інституту мінеральної сировини (пізніше ввійшов до системи «Укргеолтресту») працював у різних куточках колишнього СРСР. Від 1937 р. і до кінця земного шляху – науковий співробітник ІГН АН УРСР.

Студентом Івану Мусійовичу поталанило слухати лекції видатного українського геолога В.І. Крокоса, який прищепив йому любов до науки, зокрема до молюсків (розповіді вчителя про хижих м'якунів І.М. Ямниченко переповідав і мені). Тоді ж дивом уникнув репресій.

Початок війни зустрів 22 червня 1941 р. офіцером-артилеристом у Львові, а вже 30 червня зазнав ворожого бомбардування в Київській Дарниці. За роки війни був в оточенні під Ростовом, голодував на Північному Кавказі («це було ще до ленд-лізу», як він висловлювався), воював у Криму, на Малій

Землі, визволяв Чехословаччину, Німеччину та Австрію. Визнанням військової звитяги І.М. Ямниченка стали близько 20 нагород, включаючи ордени Червоного Прапора і Червоної Зірки.

Демобізувавшись з армії в серпні 1946 р. і повернувшись до ІГН АН УРСР, Іван Мусійович захищає кандидатську дисертацію (1948). З 1950 р. вивчає стратиграфію мезозою та різноманітні молюски. Підсумком його досліджень стала докторська дисертація «Біостратиграфія юрських відкладів північно-західних окраїн Донбасу і Дніпровсько-Донецької западини та деякі загальні питання палеонтологічної кореляції» (1969).

Науковий внесок Івана Мусійовича (тривалий час – голова юрської комісії УРМСК) до сучасної стратиграфічної схеми юрських відкладів неможливо переоцінити. Він був співавтором усіх атласів палеогеографічних карт і стратиграфічних схем мезозою України. Проте його справжнім науковим захопленням була фауна, а в останні роки життя – дрібні гастроподи і пеліциподи середньої юри. До нього на них мало хто зауважував, наразі – це перспективна група, її внесок до біостратиграфії ще попереду.

І.М. Ямниченко брав участь у підготовці 10 монографій. Із 1970 до 1978 р. очолював відділ стратиграфії та палеонтології мезозойських відкладів. У 1976 р. за підготовку 11-томного фундаментального серіалу «Стратиграфія УРСР» О.К. Каптаренко-Чорноусова та І.М. Ямниченко разом із іншими науковцями стали лауреатами Державної премії УРСР у галузі науки і техніки.

Дмитро Єлисейович Макаренко народився напередодні страшного випробування українського села. Не оминула лиха доля і його рідну Москалівку – малесеньке козацьке село, що на Роменщині (Сумська область): колективізація, голодомор, смерть, репресії. Батько працював фельдшером у різних селах району, мати – в колгоспі. До війни закінчив початкову школу в Москалівці та восьмирічну Глинську середню школу. В окупації працював на торф'яниках.

У вересні 1943 р. польовий військомат призвав Д.Є. Макаренка до армії (йому ще не виповнилося 18 років), оскільки був в окупації. Доля цих селян-сіросвітотників склалася переважно трагічно. Здебільшого

всіх їх уклали червоні командири поблизу рідних сіл, щонайдалі – на правому березі Дніпра. Високого стрункого юнака впodbали мінометники («повезло», згадував він). У складі мінометної обслуги 712-го стрілецького полку 232-ї Сумсько-Київської дивізії I Українського фронту брав участь у визволенні Лівобережної України та Києва; в боях за м. Бориспіль був контужений. Але й у подальшому армія не відпускала його: після видужання навчався в школі молодших командирів 24-го танкового полку й закінчив службу молодшим сержантом-командиром гармати танка Т-34 (1946).

Закінчивши в 1947 р. 10-й клас Перекопівської середньої школи та в 1952 р. геологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, Дмитро Єлисейович назавжди зв'язав долю з наукою та ІГН АН УРСР.

Д.Є. Макаренко починав науковий шлях із вивчення палеогенової конхіліофауни. Як палеонтолог він виявив понад 500 видів викопних моллюсків, описаних у монографіях «Моллюски палеоценових відкладів Криму» (1961), «Раннепалеоценовые моллюски Северной Украины» (1970), «Гастроподы нижнего палеоцена Северной Украины» (1976), «Моллюски среднего эоцена платформенной Украины» (1984), «Двустворчатые и брюхоногие моллюски верхней юры Днепровско-Донецкой впадины» (1990).

Як стратиграф Дмитро Єлисейович вперше палеонтологічно обґрунтував наявність на території України відкладів палеоценової епохи, удосконалив стратиграфічну схему палеогенової системи. Брав участь у підготовці фундаментальних праць: «Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР» (1960), «Стратиграфія УРСР. Т. IX» (1963), «Биостратиграфическое обоснование границ в палеогене и неогене Украины» (1979), «Стратиграфическая схема палеогеновых отложений Украины» (1987). За колективний восьмитомний серіал «Геология шельфа СССР» (1981–1987) у 1989 р. був удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР.

Дмитро Єлисейович вивчав геологію Індійського океану: на НДС «Академік Вернадський» досліджував біотопи донних організмів на шельфах Танзанії, Маврикію, Цейлону, Індії, Сінгапуру, Сейшельських

островів («не можна вивчати древні морські організми, не дослідивши, як існують живі», підкреслював він).

Науковий доробок Д.Є. Макаренка складають понад 300 наукових праць, включаючи 20 монографій, довідників, атласів, брошур. Починаючи з 90-х років ХХ ст. Дмитро Єлисейович активно працює над висвітленням забутих сторінок української геології, а саме – відновленням імен репресованих учених, геологів, виробничників. Він автор численних статей на цю тематику в багатьох геологічних та історичних журналах і збірках. Із-під його пера вийшли книги «Репрессированные геологи» (Москва; С.-Петербург), що перевидавалася у 1992, 1995, 1999 рр., і «Голгофа українських геологів» (2007). Велика кількість статей, присвячених персоналіям, написана ним для «Української радянської енциклопедії» та «Енциклопедії сучасної України». Останні роки життя вчений практично вів рубрику «Із історії науки» в «Геологічному журналі».

Завдяки невтомній праці Дмитра Єлисейовича українському суспільству повернуто ім'я Миколи Омеляновича Макаренка – захисника Михайлівського Золотоверхого собору від комуністичних варварів-атеїстів. Книга про нього побачила світ у 1992 р.

Д.Є. Макаренко часто підкреслював, що його життєвим кредо є вислів українського філософа-мандрівника Григорія Сковороди: «Найбільша кара за зло є зробити зло, як і найбільша відплата за добро є робити добро». Справедливість цих слів без сумніву поділяли О.К. Каптаренко-Чорноусова та І.М. Ямниченко, адже всі троє творили добро: для науки, численних колег і учнів.

Першим директором Інституту геології був Павло Аполлонович Тутковський. Він же розпочав у Російській імперії вивчення форамініфер. Відкриття у 1935 р. вуглеводнів у Дніпровсько-Донецькій западині зумовило вивчення мезозойських відкладів, і О.К. Каптаренко-Чорноусова – його гідна учениця – була серед піонерів-дослідників мезозою. Тому створення відповідного відділу в ІГН АН УРСР було справою часу.

Завдяки невтомній праці, невичерпній енергії та творчому пошуку О.К. Каптаренко-Чорноусової та її послідовників – І.М. Ямниченка і Д.Є. Макаренка не лише удосконалено методи та розширено на-

прями дослідження форамініфер, а й вивчено та монографічно описано інші групи фауни – коколітофорити, радіолярії, остракоди, корали, белемніти, амоніти, пелециподи, гастроподи, а також реконструйовано еволюцію різнопорядкових мезозойських екосистем.

На підставі теоретичних розробок і здобутків у царині практичної біостратиграфії та палеонтології створено детальні стратиграфічні схеми тріасових, юрських, крейдових відкладів, складено атласи палеогеографічних карт, видано численні палеонтологічні довідники з різних груп мезозойської фауни, котрі є науковим підґрунтям геологічного картування території України. 65 років роботи відділу стратиграфії і палеонтології мезозойських відкладів – це роки плідної праці, наукових досягнень і творчих здобутків його співробітників.

У 1996 р. до нього приєднано відділ викопної флори, який, у свою чергу, теж має славні традиції, наукові здобутки та видатних учених. Серед них К.Й. Новик, Ю.В. Тесленко, М.А. Воронова та ін. Вчені-палеоботаніки заклали підвалини вивчення і монографічного опису різних груп палеофлори, зміни її у просторі й часі, відтворення палеокліматичних моделей, розчленування та кореляції морських і континентальних

товщ за палеоботанічними і палінологічними даними, проведення палеоландшафтних реконструкцій.

Тож в 2015 р. гідно вшануємо 65-річчя відділу мезозою, провівши спеціальне засідання вченої ради ІГН НАН України (вочевидь криза в економіці заважає зробити «мезозойські читання»), а в «Геологічному журналі» докладно подавши його історію і сьогодення тощо.

Наголошу на інформаційному аспекті. Сучасна епоха вимагає уважного ставлення до цієї складової. Відсутність інформації в світовій мережі де-факто є синонімом відсутності інформації як такої. Між тим Інтернет, зокрема пошуковик Google, не містить згадок про біографії корифеїв мезозою. Хоча походять вони з маленьких населених пунктів, де видатних особистостей обмаль.

Пропоную звернутися до органу місцевого самоврядування с. Нова Іванівка про увічнення пам'яті О.К. Каптаренко-Чорноусової¹. Так само мали б увічнити земляка і Роменщина та с. Москалівка². До речі, Решетилівка, хоча й райцентр, усе ж таки не забула І.М. Ямниченка³.

Стаття надійшла
30.04.2014

¹ У розділі «Населені пункти», підрозділі «Уроженці» згадано лише два прізвища (http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0_%28%D0%90%D1%80%D1%86%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD%29). Україномовна Вікіпедія (http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%86%D0%B8%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD) не містить жодних згадок; сайт Арцизької райдержадміністрації (<http://arciz-rda.odessa.gov.ua>) теж.

² Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. у с. Москалівка мешкає лише 178 осіб. Тож інформацію про Д.С. Макаренка доцільніше подавати до Біловодської сільської ради. Наразі на сайті Роменської райдержадміністрації (<http://rnm.sm.gov.ua/index.php/uk/518-zagalna-informatsiya-pro-romenskij-rajon>), у Вікіпедії ([http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)) та Вікіпедії (http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD) є лише інформація про мистецтвознавця М.О. Макаренка.

³ <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0>.